

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1994 metai

VILNIUS 1995

INSTITUTE OF LITHUANIAN HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1994

VILNIUS 1995

INSTITUT FÜR LITAUISCHE GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1994

VILNIUS 1995

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė komisija
Vytautas MERKYS (pirm.), Antanas TYLA (pirm. pavaduotojas),
Vacys MILIUS, Gediminas RUDIS, Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė),
Gintautas ZABIELA

Redakcinės komisijos adresas:
2001 Vilnius, Kražių g. 5

Išleista Lietuvos istorijos instituto užsakymu

ISBN 9986-02-162-6

© Lietuvos istorijos institutas, 1995

AIVARAS R A G A U S K A S

LIETUVOS ISTORIJS MOKSLO SOVIETIZACIJA 1940–1941 METAIS

Įvadas

Iki lemtingų 1940-ųjų vidurio įvykių Lietuvoje susiformavo brandi tautinė istoriografija, veikė istorijos tyrimų ir studijų centrai, kurie turėjo ryšius su daugelio Europos kraštų istorikais. Lietuvos istorijos draugija nuo 1931 m. buvo Tarptautinio istorijos mokslų komiteto narė. 1923–1938 m. dešimt žymiausių istorikų atstovavo Lietuvai vienuolikoje užsienio istorikų kongresų¹. Tad trumpas 1940–1941 m. tarpsnis užbaigia nepriklausomos ir pradeda okupuotos Lietuvos istoriografijos periodą.

Tik per vienerius metus (nuo 1940 m. birželio iki 1941 m. birželio) išaiškėjo, ką sovietų valdžia ketina daryti su Lietuvos istorija ir apskritai su istorijos mokslu. Istorikų bendrijai kilo problema – kaip išgyventi ir dirbti mokslo darbą totalitarinio bei okupacinio režimo sąlygomis. Karti patirtis privertė daugelį 1944 m. pabaigoje palikti Lietuvą. Iš esmės jie neapsiriko. Prieš karą pradėta istorijos mokslo sovietizacija 1944–1958 m. buvo baigta.

Šios svarbios istorijos mokslo raidos problemos beveik netirtos. Išeivijos istorikams 1940–1941 m. mokslo padėtis kėlė labai nemalonių prisiminimų, todėl ji liko nenušviesta. Sovietų Lietuvoje tarpukario istorijos raida iš esmės buvo menkai ir vienašališkai tenagrinėjama.

Atskiri Vilniaus universiteto (toliau – VU) Humanitarinių mokslų fakulteto Istorijos skyriaus (toliau – HMF IS) padėties bruožai parodomi M. Biržiškos, J. Jakšto atsiminimuose². Kiek plačiau apie tai rašoma Vilniaus ir Vytauto Didžiojo universitetų (toliau – VU ir VDU) istorijai skirtuose darbuose³. Deja, sovietmečio veikaluose daug nutylėjimų, tendencingumo, o pastarųjų metų straipsniuose nemaža netikslumų. Lietuvos mokslų akademijos Istorijos instituto (toliau – LMA II) veiklos bruožai epizodiškai aptarti A. Liekio straipsniuose apie LMA įkūrimą, V. Merkio studijose apie istorikus K. Jablonskį, I. Jonyną⁴.

Svarbius žymesnių istorikų 1940–1941 m. gyvenimo faktus atspindi jų biografinės apybraižos ir nekrologai.

Šis straipsnis parašytas remiantis archyvų medžiaga. Panaudoti Z. Ivinskio, J. Puzino, A. Janulaičio ir daugelio kitų istorikų fondai, VU HMF Tarybos protokolai, LMA II dokumentai, Švietimo liaudies komisariato (toliau – ŠLK) bylos ir kt. Jie saugomi NMB RS, Lietuvos MA bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – MAB RS), Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – VUB RS), LMA archyve, Lietuvos valstybiniame istorijos archyve (toliau – LVIA). Peržiūrėta 1940–1941 m. periodika, VU HMF mokslo programos ir tvarkaraščiai.

Išlikusi archyvų medžiaga netolygi ir fragmentiška, o problemos sudėtingos. Suvokti ir objektyviai apibūdinti kai kurių mokslininkų prieštaringos elgsenos motyvus dėl specifinių 1940–1941 m. sąlygų sunku. Nuo kategoriškų bei kraštutinių teiginių tyrinėtoją iš dalies apsaugo žvilgsnis į visą istoriko biografiją ir jo mokslo darbų visumą.

Autorius nesiekia pateikti visapusiško vaizdo. Šiuo metu tai neįmanoma. Dėmesio centre – tik svarbiausi klausimai: pagrindinių istorijos mokslo institucijų pertvarkymas ir tolesnė jų veikla, ryšiai su Sovietų Sąjungos mokslo įstaigomis, žymesnių istorikų ir valdžios santykiai, negausi istoriografija.

Istorijos mokslo institucijų pertvarkymai

Lietuvoje buvo du svarbiausi istorijos tyrimų ir studijų centrai: VU HMF IS ir Lituanistikos instituto Lietuvos istorijos skyrius (toliau – LI IS). Čia telkėsi dauguma istorijos tyrinėtojų, jiems buvo sudarytos sąlygos spausdinti savo darbus. Lietuvos istorijos mokslo struktūrai dar priklausė VU Teologijos-filosofijos fakulteto Filosofijos skyrius, Vytauto Didžiojo kultūros muziejus, Lietuvos istorijos draugija. Nors trūko lėšų ir tyrinėjimai nebuvo pakankamai koordinuojami, ateitis atrodė gera: daugėjo istorijos mokslo institucijų, plėtėsi istorikų darbų apimtis, gausėjo istorinės periodikos.

Pirmasis sovietizacijos smūgį pajuto VDU Teologijos-filosofijos fakultetas: 1940 m. liepos 16 d. jis buvo uždarytas. Nebeliko svarbiausio Katalikų bažnyčios istorijos tyrimų ir studijų centro. Istorikas Z. Ivinskis ir jo kolegės tapo bedarbiais. Naujosios valdžios elgesys rodė, kad Katalikų bažnyčios istorija, be kurios aiškiau suvokti Lietuvos praeitį neįmanoma, buvo ne tik nepageidaujama, bet ir laikoma žalinga.

1940 m. liepos ir rugpjūčio mėnesį, dar prieš mokslo metų pradžią, imta pertvarkyti VU HMF. Dėl jo struktūros keitimo LKP(b) CK ir Švietimo ministerija tvirtos nuomonės neturėjo, bet ideologiniai pertvarkos motyvai ir tikslai buvo aiškūs. Per 1940 m. liepos 29 d. pasitarimą Švietimo ministerijos generalinis sekretorius J. Žiugžda VU vadovybei nurodė, kad istorijos dėstymas turi remtis

„ne viduramžių mistikos, bet dialektinio materializmo pagrindais“, kad reikia pradėti tirti ir dėstyti SSRS istoriją, kad „universitete nei personalo, nei dėstomųjų dalykų prieglobstyje neturi sau rasti vietos jokia reakcijos užuomazga, joks reakcijos židinyss“.

Iš pradžių nutarta tiesiog atleisti iš darbo neįtikusius mokslo personalo narius. J. Jakštas prisimena, kad buvo nurodyta iš dėstytojų sąrašo išbraukti net keturis istorikus: J. Matusą, A. Vasiliauską, A. Šapoką ir jį patį. Dekanui V. Krėvei-Mickevičiui pasisekė komisiją įtikinti, kad „jie yra jauni istorikai, ir jiems reikia leisti dėstyti ir išmokti sovietinio istorijos dėstymo būdo“. Pavyko įrodyti, kad J. Matusas su kunigyste nebeturi nieko bendra, ramybėje paliko A. Vasiliauską. A. Šapoka dėl jo redaguotos „Lietuvos istorijos“ (1936) ir įtariamo bendradarbiavimo su Tautininkų partija buvo atleistas⁵. VU rektorius M. Biržiška siekė padalinti HMF į du atskirus Istorijos ir Filologijos fakultetus. Atsiminimuose jis rašo, kad norėjo išsaugoti ir sustiprinti Lietuvos istorijos tyrimus bei studijas. Nors HMF Taryba tam nepritarė, 1941 m. vasario 21 d. posėdyje buvo sudarytos naujų fakultetų įkūrimo komisijos. Reformą nutraukė Sovietų Sąjungos švietimo sistemos atstovas prof. A. Novikovas – balandžio 11 d. pasitarime jis pareiškė, kad pastaruoju metu SSRS vyrauja tendencija jungti istorikus ir filologus į vieną fakultetą. Tad nutarta HMF pertvarkyti į Istorijos-filologijos fakultetą, sudarytą iš Istorijos, Filologijos ir Pedagogikos-filosofijos skyrių⁶. Karas tą pertvarką nutraukė.

Buvo pertvarkytos ir papildytos senosios katedros, įsteigta naujų. Prieš okupaciją HMF IS veikė Lietuvos ir Visuotinės istorijos katedros. Iš pradžių naujoji valdžia norėjo parodyti, kad ji labai rūpinasi mokslo reikalais, visapusiškai jį remia. Tuo naudodamasi HMF Taryba pateikė ministerijai etatų projektą, kuriam iš esmės buvo pritarta. Įsteigtos Archeologijos, Meno istorijos, Pagalbinių istorijos mokslų, žinoma, ir SSRS tautų istorijos bei Marksizmo-leninizmo pagrindų katedros⁷. 1940 m. rugsėjo 20 d. HMF Taryba svarstė, kaip paskirstyti darbuotojus į katedras. Visuotinės istorijos katedrą sudarė prof. L. Karsavinas, doc. M. Arcimavičienė, vyr. asistentas J. Jakštas, jaun. asistentas P. Čepėnas⁸. 1941 m. vasario 22 d. katedros vyr. dėstytoju išrinktas „mokslų kandidatas“ B. Untulis, ilgametis gimnazijos mokytojas ir daugelio vadovėlių autorius, vėliau perkeltas į SSRS tautų istorijos katedrą⁹. Visuotinės istorijos katedrą buvo numatyta padalyti į tris: Senovės istorijos (vedėjas L. Karsavinas), Vidurinių amžių istorijos (vedėjas J. Jakštas) ir Naujųjų amžių istorijos (vedėjas B. Untulis). Tokį nutarimą HMF Taryba priėmė 1940 m. birželio 20 d. posėdyje, pakeitimai numatyti naujajame VU statute¹⁰.

Labai keitėsi Lietuvos istorijos katedra. Jai ir toliau vadovavo prof. I. Jonynas, bet iš jos buvo pašalintas vyresnysis asistentas A. Šapoka, o P. Galaunė ir vyresnysis asistentas A. Vasiliauskas perkelti į kitas katedras¹¹. 1940 m. spalio 11 d. vyresniuoju asistentu paskirtas K. Avižonis, iki tol dėstęs ūkio istorijos

kursus Prekybos institute. Katedroje liko privatdocentas J. Matusas, o K. Jablonskis ir prof. I. Lappo nuo gruodžio 21 d. tapo valandininkais. 1941 m. gegužės 20 d. I. Jonynas pasiūlė vyresniuoju asistentu išrinkti V. Trumpą, birželio 20 d. asistente išrinkta I. Andrulytė¹². Katedros apginti nepavyko, ji sumažėjo. Šitaip visuotinės istorijos tyrimai buvo skatinami, o Lietuvos istorijos tyrimus ir dėstymą stengiamasi įvairiais būdais mažinti.

Archeologijos katedros vedėju buvo paskirtas privatdocentas J. Puzinas; 1941 m. balandžio mėnesį asistente tapo R. Volkaitė. Meno istorijos katedros vedėju paskyrė P. Galaunę; 1940 m. spalio 21 d. jaunesniąja asistente priimta A. Mikėnaitė. Iš Visuotinės istorijos katedros buvo perkeltas doc. J. Baltrušaitis, bet jis Lietuvoje nesirodė jau gerus porą metų ir 1940 m. spalio 23 d. buvo formaliai atleistas¹³. 1940 m. lapkričio 15 d. HMF Taryba šios katedros vyresniuoju asistentu išrinko dr. M. Vorobjovą, bet ŠLK nežinia dėl ko jo nepatvirtino. Veikiausiai užkliuvo kokios nors biografijos detalės¹⁴. Pagalbinių istorijos mokslų katedros vyresniuoju asistentu 1940 m. spalio 21 d. buvo paskirtas A. Vasiliauskas, o vedėju 1941 m. sausio mėnesį – L. Karsavinas¹⁵.

Valdžia nepaprastai rūpinosi SSRS tautų istorijos katedra, tačiau istorikai ją ignoravo. Dėl to net Sovietų Sąjungos mokslo įstaigos siūlė VU rektoriui savo kandidatus. Rusijoje buvo lietuvių istorikų. Vienas jų, toks A. Daukša-Paškevičius, buvo Ordžonikidzės pedagoginio instituto katedros vedėjas, profesorius. Jis svajavo atvykti į Lietuvą ir čia kurti marksistinę istorijos mokslą, bet jo prašymas buvo atmestas. Jam ir toliau teko šnipinėti į Ordzonikidzė ištremtą A. Voldemarą¹⁶. Katedrą „išgelbėjo“ M. Gaidukaitė, prieš metus baigusi VU. 1941 m. kovo 21 d. ji tapo jos asistente, o balandžio 15 d. vyresniuoju asistentu buvo paskirtas B. Untulis¹⁷. Šios katedros etatai nebuvo sukomplektuoti iki pačios pirmosios sovietinės okupacijos pabaigos.

Priimant į darbą, kandidatai privalėjo užpildyti anketas, visi mokslo personalo nariai turėjo atsakyti į specialius klausimų sąrašus. Istorikai buvo įtraukiami į visokias komisijas, tarp jų patalpų skirstymo, aprangos ir puspadžių pirkimo. Ypač daug pareigų teko I. Jonynui. Jis ir K. Jablonskis vadovavo kažkokioms savišvietos grupėms¹⁸. Buvo rengiamos įvairios propagandinės akcijos. Pavyzdžiui, J. Baldžius skaitė paskaitas apie Paryžiaus komunos reikšmę, o kažin koks komunistų veikėjas įrodinėjo M. Pokrovskio istorinės mokyklos antimarksistinę pobūdį¹⁹. Visi, tarp jų ir mokslo personalo nariai, privalėjo dalyvauti minėjimuose, eisenose. Daugelis, M. Biržiškos žodžiais tariant, tokius nurodymus vertino ironiškai, kaip tam tikrą balagano vaidinimą ar komediją.

Aptarti faktai rodo tik vieną istorijos sovietizacijos pusę. Naujajai valdžiai netinkamų istorikų atleidimas, SSRS tautų istorijos katedros įsteigimas buvo tik esminių pokyčių dalis. Po jų europiniai pedagoginiai ir mokslo laipsniai buvo pakeisti sovietiniais, pakeista mokymo planai bei programos.

1940 m. gruodžio 7 d. VU rektorius pateikė ŠLK nutarimo projektą, kokius mokslo ir pedagoginius laipsnius suteikti dėstytojams. Komisariato nuomonė buvo kitokia. Lygindami projektą su gruodžio 20 d. nutarimu, matome, kad pasiūlymas patvirtinti J. Jakštui ir A. Vasiliauskui katedros docentų, o J. Puzinui ir P. Galaunei profesorių mokslinius vardus buvo atmestas. HMF ir VU vadovybė paprašė pakeisti įsakymą. 1941 m. sausio 4 d. P. Galaunei buvo pripažintas mokslų kandidato, A. Vasiliauskui – daktaro laipsnis, o sausio 21 d. J. Puzinui – profesoriaus vardas²⁰. 1941 m. vasario 12 d. VU rektorius dar prašė J. Jakštui patvirtinti docento vardą, bet neaišku, ar tai buvo padaryta²¹.

HMF Taryba tokiomis sąlygomis elgėsi išmintingai. Palyginti greitai mokslų daktaro vardai buvo pripažinti M. Vorobjovui, K. Avižoniui, A. Vasiliauskui, sudaryta komisija dėl doktorato suteikimo I. Jonynui. Bet ŠLK daktaro laipsnį patvirtino tik K. Avižoniui, gal dar ir A. Vasiliauskui²². Neturintys daktaro laipsnio M. Arcimavičienė, P. Čepėnas, M. Gaidukaitė, P. Galaunė, A. Mikėnaitė, B. Untulis, R. Volkaitė ateityje turėjo tapti pirmaisiais Lietuvoje istorijos mokslų kandidatais²³.

Dėstytojai buvo priversti savo paskaitų kursus derinti su sovietinės pasaulėžiūros nuostatomis. Jie rinkosi nepavojingas ir kartu naujai valdžiai priimtinas temas. Jau pirmajame HMF Tarybos posėdyje L. Karsavinas paprašė leidimo vietoje XIX–XX a. istorijos skaityti antikinę Graikijos istoriją, savo ruožtu M. Arcimavičienė vietoj „Hetitų ekonomikos ir kultūros istorijos“ kurso norėjo skaityti „Darbininkų padėčių senovės Rytuose“. Prof. L. Karsavinas ir J. Jakštui patarė: „Apie viduramžius nesiimk nieko skaityti, nes įkliūsi“²⁴. Problematikos kitimas atsispindi 1940 m. rudens semestro tvarkaraščiuose – aki-vaizdžiai padaugėjo socialinės-ekonominės istorijos paskaitų²⁵.

1941 m. pavasario semestro paskaitų tematika dar labiau pakito. K. Avižonis skaitė SSRS tautų ūkio istorijos kursą, J. Jakštas vietoj „Vokiečių tautos istorijos“ rinkosi „Viduramžių feodalizmą“. L. Karsavinas pradėjo skaityti „Buities istorijos“ kursą. Pakeistas P. Čepėno kurso pavadinimas – vietoj „Socialinis sąjūdis Vokietijoje XIX amžiuje“ įrašyta „Socialistinis...“²⁶.

Kad valdžia galėtų kontroliuoti mokymo procesą ir tikrinti paskaitų turinį, visi dėstytojai semestro pradžioje turėjo pateikti programas. Jos buvo išspausdintos ir dar aiškiau rodo priverstinį posūkį marksistinio istorijos supratimo ir to meto sovietinės historiografijos nuostatų link. Surastose Lietuvos proistorės, bendrosios archeologijos, Graikų istorijos, viduramžių feodalizmo, Lietuvos istorijos, Lietuvos kultūros istorijos programose nurodomi F. Engelso, K. Markso kūriniai, sovietų autorių darbai, rašoma apie klases, feodalizmo evoliuciją Lietuvoje, daug kritinių užuominų Katalikų bažnyčios atžvilgiu ir panašiai²⁷. Šiuo atžvilgiu ypač pasižymi I. Jonyno ir J. Matuso kursai.

Ar atsispindėjo naujieji teiginiai paskaitose? Jų surasti nepavyko. Betgi panašiai paskaitų kursai buvo pertvarkomi Ekonomikos ir Teisės fakultetuose, ku-

riuose dėstė žymūs istorikai: Z. Ivinskis, K. Jablonskis ir A. Janulaitis²⁸. Jų paskaitų fragmentų išliko. Z. Ivinskis Lietuvos ūkio istorijos paskaitose teikė marksistinę periodizaciją, peikė buržuazinę santvarką. A. Janulaitis SSRS tautų teisės ir valstybės istorijos kurse dėstė sovietinių vadovėlių medžiagą. Tik K. Jablonskio Lietuvos valstybės ir teisės istorija buvo griežtai mokslinė, paremta šaltinių analize, be nuorodų į vadinamųjų marksizmo klasikų darbus²⁹.

1941 m. pavasario semestre Visuotinės ir Lietuvos istorijos specialybės papildytos archeologijos specialybe. Buvo planuojama įsteigti ir pagalbinių istorijos mokslų specialybę, bet balandžio 24 d. HMF Taryba nutarė kol kas susilaikyti. Per 1941 m. rudens ir 1942 m. pavasario semestrus buvo numatoma pereiti prie kursinės sistemos, radikaliai keisti mokslo planus. I. Jonyno parengtame projekte numatyta įkurti SSRS tautų istorijos specialybę, pradėti dėstyti nemaža naujų SSRS istorijos, taip pat pirmykštės visuomenės, priklausomųjų ir kolonijinių kraštų istorijos ir kt. paskaitų kursų³⁰.

Siekdama griežtai peratestuoti personalą, Maskva jau sausio mėnesį pareikalavo atsiųsti diplomų kopijas, mokslo darbų sąrašus, jų recenzijas ir autobiografijas³¹.

Vadinasi, Lietuvos istorijos kursus pamažu būtų išstūmę pusiau propagandiniai SSRS ir kiti istorijos kursai. Radikaliai peratestavus dėstytojus ir daugelį jų atleidus, pakeitus paskaitų turinį, istorijos mokslo sovietizacija bent iš dalies būtų buvusi baigta.

Dėstytojų paskaitose lankėsi komjaunuoliai ir komunistai – NKVD ir kitų represinių organų agentai. Jie konspektavo paskaitas, kamantinėjo lektorius. Vienas jų, toks A. Lifšicas, šnipinėjo J. Jakštą³².

Mokslinis darbas universitete apmirė. HMF IS dėstytojams buvo pavesta išversti keletą rusiškų istorijos vadovėlių – jie turėjo pakeisti ankstesnius. 1941 m. kovo mėn. P. Čepėnas jau buvo išvertęs naujųjų laikų ir SSRS istorijos vadovėlius. Metų pabaigoje planuota išleisti L. Karsavino redaguojamą žurnalo „Senovė“ penktąjį tomą³³.

Sovietų valdžiai labai reikėjo naujo Lietuvos istorijos vadovėlio, kuris galėtų pakeisti A. Šapokos redaguotąjį. Parengti vadovėlį buvo pavesta Lietuvos istorijos katedrai. Sprendžiant iš katedros posėdžių protokolų, birželio 6 d. I. Jonynas tebuvo parengęs jo prospektą iki Vytauto Didžiojo mirties. Iki rugsėjo 15 d. jis turėjo pateikti vadovėlio dalį, apimančią laikotarpį iki šešioliktojo amžiaus pabaigos³⁴.

Pasyvų istorikų pasipriešinimą pastebėjo ŠLK vadovybė. Apibendrindamas HMF Istorijos skyriaus sovietizacijos eigą, 1941 m. balandžio 11 d. J. Žiugžda pareiškė, kad „Istorijos skyriuje dar nuo Voldemaro laikų išryškėjo individualiniai nesutarimai, šis skyrius buvo stipresnėje senojo režimo įtakoje, ir jį reorganizuoti (...) buvo sunkiausia“³⁵.

Buvusiam Lituaniškos instituto Lietuvos istorijos skyriuje klostėsi kitokia padėtis, nors ir čia dirbo iš esmės tie patys tyrinėtojai. 1939 m. įkurtą skyrių sudarė Proistorės, Archeografijos ir Istorijos sekcijos. Buvo sukauptas periodikos fondas, katalogai, šiek tiek rankraščių. Skyriuje dirbo VU istorikai I. Jonynas (vedėjas), Z. Ivinskis, A. Šapoka ir nesusiję su šia aukštąja mokykla J. Stakauskas, V. Trumpa, K. Avižonis, S. Sužiedėlis. 1939–1940 m. veiklos rezultatai buvo paskelbti naujo istorijos mokslo žurnalo „Lietuvos praeitis“, pradėto leisti vietoje „Praeities“, 1-ajame numeryje³⁶.

Lituaniškos institutą valdžia uždarė ir vietoje jo įkūrė Lietuvos mokslų akademiją. 1941 m. sausio 16 d. MA Statute buvo numatyta tirti Lietuvos praeitį, jos kultūrą, socialinę, ekonominę ir tautinę struktūrą. Humanitarinių mokslų skyriuje įsteigtas Istorijos ir archeologijos (Istorijos) institutas. Direktoriumi 1941 m. balandžio 25 d. patvirtintas K. Jablonskis, o Lietuvos istorijos poskyrio vedėju gegužės 4 d. paskirtas I. Jonynas. Tuo pačiu metu Z. Ivinskis tapo Archeografijos, J. Puzinas – Archeologijos poskyrio vedėju³⁷.

1941 m. gegužės 4 d. K. Avižonis buvo paskirtas Lietuvos istorijos poskyrio mokslinių leidinių redaktoriumi, A. Vasiliauskas – Archeografijos poskyrio šaltinių leidinių redaktoriumi, M. Kubiliūtė – Istorijos instituto atsakingąja sekretore. Nepasikeitė instituto leidžiamo istorijos žurnalo redaktorius³⁸.

Iš esmės Istorijos institutas gegužės ir birželio mėnesį veiklos dar nepradėjo, suspėta tik sudaryti sąmatą, numatyti tyrimų kryptis. 1941 m. birželio 6 d. nutarimo projektu planuota įkurti Naujausios istorijos ir periodikos kabinetą, prisijungti Vilniaus istorijos ir archeologijos muziejus, jų skyrius Kaune. 1941 m. sąmatoje buvo planuojamos 250 000 rb išlaidos; rengiamoje 1942 m. sąmatoje minimos 320 000 rb ir 480 000 rb išlaidų sumos, pageidaujama nustatyti algas vyresniesiems ir jaunesniesiems asistentams, neetatiniams darbuotojams – netikriesiems nariams ir nariams bendradarbiams³⁹.

Faktiškai nepasikeitė buvusio Lietuvos istorijos skyriaus paskirtis, struktūra, darbuotojų sudėtis. Jo poskyriai tapo autonomiški. Darbuotojams buvo mokamos palyginti nemažos algos. Instituto veiklos kryptis nustatinėjo direktoriaus K. Jablonskio vadovaujama taryba.

Naudojantis situacija, buvo bandoma atgauti iš SSRS per įvairius praeities laikotarpius Rusijos pagrobtus Lietuvos archyvus, atsiimti iš Vidaus reikalų liaudies komisariato politinės reikšmės neturinčią archyvų medžiagą. Institutas priglobė buvusios T. Vrublevskio bibliotekos Rankraščių skyrių, Evangelikų-reformatų Sinodo biblioteką ir archyvą bei kitus literatūros ir šaltinių rinkinius. Mokslų Akademija turėjo tapti svarbiausia Lietuvos mokslo institucija. Jai buvo perduotas likviduotos Lietuvių katalikų mokslų akademijos turtas, suteiktos pašalpos muziejams ir bibliotekoms tvarkyti, antikvarinėms knygoms įsigyti⁴⁰.

1939 m. atgavus Vilnių, iškilo lenkiškų istorijos žurnalų problema. Ją spręsti buvo pavesta Lituaniškos institutui. 1940 m. lapkričio 13 d. Lietuvos istorijos

skyriaus tarybos posėdyje nutarta nespausdinti parengto „Ateneum Wileńskie“ 14 tomo 2-ojo sąsiuvinio ir pasiūlyti autoriams savo straipsnius skelbti „Lietuvos praeities“ žurnale. Vėliau čia buvo išspausdinti S. Zajączkowskio, J. Ivaszkiewicziaus straipsniai. MA rūpinosi, kad Glavlitas leistų spausdinti istorijos ir kultūros žurnalą „Tekla Wileńska“. Istorijos institutui buvo pavesta nustatyti H. Lowmianskio, M. Lowmianskos, J. Denbickio straipsnių tinkamumą⁴¹.

1940 m. lapkričio 13 d. susirinkę Lietuvos istorijos skyriaus tarybos nariai nutarė iš esmės „laikytis anksčiau numatyto skyriaus veiklos plano, prisitaikant prie naujų sąlygų, ir šiais klausimais rinkti informaciją valstybinėse įstaigose“. 1941 m. gegužės mėnesį, atsižvelgiant į marksistinės istoriografijos reikalavimus, įvertinus tyrimų padėtį, pabrėžta: „artimiausiojo (...) penkmečio tyrinėjimai ir darbai turėtų būti prvesti po klasinių-socialinių ir ekonominių santykių tyrinėjimų ženklu“*, kadangi „tiems klausimams iki šiol visi, kas tik ėjo į Lietuvos istorijos mokslo sritį, nepakankamai skyrė reikiamo dėmesio“⁴².

Per gegužės ir birželio posėdžius numatyta padaryti kai kuriuos darbus (žr. toliau), nustatytos tyrimų kryptys, aptarti leidybos planai. I. Jonynui ir K. Jablonskiui pavesta parengti istorijos šaltinių leidimo taisykles, A. Vasiliauskui – santrumpų sąrašą, Z. Ivinskiui – suvienodinti istorinių asmenų rašymo formas, K. Avižoniui – Lietuvos istorijos terminiją. Šie darbai buvo pradėti dar prieš sovietų okupaciją. Tai rodo dokumentai. A. Vasiliauskas 1941 m. antroje pusėje rašytame rašte informavo, kad jau turi apie 1000 kortelių su Lietuvos istorijos šaltinių ir svarbesnių veikalų santrumpomis, kurias reikia susisteminti ir atiduoti spausdinti. Vargu bau jis būtų suspėjęs tokį darbą atlikti per porą mėnesių.

1941 m. buvo planuojama rinkti medžiagą Lietuvos miestų, XVIII a. samdomojo darbo istorijai (K. Jablonskis), ponų valdžios susidarymui ir įsigalėjimui (K. Jablonskis), Valakų reformai privačiuose dvaruose ir Lietuvos kaip XV–XVIII a. žaliavų tiekėjos Vakarų Europos valstybėms ir jų rinkos vaidmeniui (Z. Ivinskis), XVII a. socialiniams santykiams Lietuvoje (K. Avižonis ir kiti), XIX a. valstiečių riaušėms ir sukilimams (A. Vasiliauskas) aptarti⁴³. Nors temos buvo pasirinktos tendencingai ir iš esmės susitelkta prie XVI–XIX a. socialinės-ekonominės istorijos, iškeltos problemos buvo svarbios, naujos. Kai kurios iš jų neišnagrinėtos iki šiol.

Planuota išspausdinti svarbesnių Lietuvos istorijos šaltinių rinkinių. K. Jablonskis siūlė išleisti Lietuvos miestų, atskirus Kauno ir Vilniaus miestų kodeksus, miestų amatų, cechų, manufaktūrų šaltinių rinkinius. Šiuolaikiškai skamba mintys, kad būtina turėti Žemaitijos, Rytų Lietuvos, XVII–XVIII a. seimelių dokumentų rinkinius. Daugelis šių sumanymų tebėra neįgyvendinti ir šiandien.

Jau 1941 m. numatyta išleisti A. Šapokos knygą apie 1655 m. Kėdainių sutartį, Z. Ivinskio darbą apie kronikinius Lietuvos istorijos šaltinius, I. Jonyno

*Čia ir kitur citatų kalba neredaguota – *Leidyklos red.*

studiją apie Mykolą Lietuvį. Atcityje buvo ketinama parengti kelių tomų apimties sintetinį Lietuvos istorijos veikalą, tirti numizmatikos, diplomatikos, istorinės geografijos problemas. Be „Lietuvos parcitys“, planuota toliau leisti „Istorijos archyvą“, įsteigti žurnalą „Lietuvos istorijos studijos“.

1942 m. užsimota tęsti tyrimus, išleisti porą archeografinių leidinių ir kt.⁴⁴. Akivaizdu, kad valdžia nebūtų leidusi įgyvendinti daugelį sumanymų, bet jie rodo istorikų ryžtą tirti naujas problemas ir neprofanuoti mokslo.

Taigi LMA IS ketino išlaikyti ankstesnes tyrimų tradicijas, išvengė didesnės sovietų įstaigų kontrolės, priglaudė kai kuriuos valdžiai neįtikusius istorikus (pavyzdžiui, J. Stakauską).

Santykiai su Sovietų Sąjungos mokslo įstaigomis

1940–1941 m. buvo nutraukti tarptautiniai Lietuvos istorikų ryšiai ir stengiamasi istorijos mokslą paversti sudėtine Sovietų Sąjungos istoriografijos dalimi.

1940 m. pabaigoje Virbalio ir Kybartų muitinėse buvo sulaikytos knygų siuntos Litanistikos institutui iš Švedijos, Vokietijos. Remtasi įsakymu: užsakymus turi patvirtinti ŠLK ir kitos Maskvos instancijos⁴⁵. 1941 m. sausio mėnesį VU biblioteka, laikydama naujos tvarkos, pabandė užsakyti žurnalų iš užsienio. Tarp jų buvo vokiškų, angliškų ir prancūziškų leidinių, kaip antai: „Historische Zeitschrift“, „International bibliography of historical sciences“, „Revue des questions historiques“. Bet 1941 m. sausio mėnesio raštai, kiti dokumentai rodo, kad šie žurnalai Lietuvos nepasiekė⁴⁶.

Vietoj tų leidinių Lietuvą užtvindė Sovietų Sąjungos žurnalai „Istoričeskij žurnal“ ir kiti. Tokių leidinių užsisakymas buvo laikomas vienu iš lojalumo naujajai valdžiai požymių. Tad 1940 m. rugsėjo 18 d. vieną sovietinį istorijos žurnalą paprašė užsakyti net VU rektoratas. Izoliuoti nuo Vakarų pasaulio ir bandydami suprasti sovietinės istoriografijos reikalavimus, Lietuvos istorikai buvo priversti pirkti bei naudoti žemo mokslinio lygio literatūrą rusų kalba. Jos citavimas turėjo parodyti palankų istorikų požiūrį į sovietinę istoriografiją ir apskritai okupacinį režimą⁴⁷.

Sovietų Sąjungos mokslo įstaigos siekė gauti iš Lietuvos istorinės literatūros, archyvų medžiagos, užmegzti tarpusavio ryšius, įtraukti mūsų istorikus į kolektyvinių darbų rašymą.

Maskvos medicinos institutas 1941 m. sausio mėnesį pageidavo medžiagos apie infekcines ligas ir kovą su jomis XV–XVIII a. Rusijoje, o kovo mėnesį Sovietų Sąjungos Teisės mokslų institutas norėjo gauti šaltinių rinkinių, monografijų, paskaitų kursų rengiamam straipsnių rinkiniui. Gegužės mėnesį žurnalo „Bumažnaja promyšlennost“ redaktorius net žadėjo atsilyginti už medžiagą apie popieriaus gamybą XVI–XVIII a. Lietuvoje. Maskvos viešajai valstybinei bibliotekai buvo nusiųstas Lietuvos istorikų darbų sąrašas, reikalin-

gas bibliografinėi rodyklei. Birželio mėnesį Leningrado universitetas teiravosi apie Vilniaus švietimo apygardos archyvą, Leningrado pedagoginis institutas – apie 1863 m. sukilimo Lietuvoje archyvinę medžiagą ir tyrinėjimus. Kijevo universiteto Valstybės ir teisės katedra norėjo užmegzti dalykinius ryšius, keistis mokslo leidiniais⁴⁸.

Nors šie kontaktai padėjo gauti naujesnės literatūros ir šaltinių leidinių, objektyviai jie buvo sovietizacijos įrankis, kaip ir atkaklūs bandymai įtraukti Lietuvos istorikus į kolektyvinių darbų rašymą. Nuo 1940 m. gruodžio iki 1941 m. birželio Istorijos institutas susirašinėjo su leidinio „Istorija kultūrų narodov SSSR“ redakcija. Lietuvos kultūros istorijai skirtą dalį ketino parengti V. Biržiška, Z. Ivinskis, I. Jonynas ir K. Avižonis. Jie ne tik neskubėjo atlikti jiems primesto darbo, bet jo, atrodo, ir ne pradėjo.

Įtraukti Lietuvos, kaip ir kitų Pabaltijo kraštų, istorijos mokslą į Sovietų Sąjungos struktūras stengtasi per specialias konferencijas. 1941 m. kovo 14–17 d. Leningrade įvyko konferencija, skirta Pabaltijo kraštų istorijai aptarti. HMF IS dalyvauti joje išrinko K. Avižonį. Jam buvo išrūpintas leidimas septynių dienų kelionei, paskirti dienpinigiai. Atrodo, kad balandžio mėnesį vykusiame SSRS MA plenumo dalyvavo archeologai E. Holubovičienė ir V. Holubovičius⁴⁹.

Istorikai ir valdžia

Pradiniame sovietizacijos etape valdžiai labiausiai rūpėjo istorikų dalyvavimo partijų veikloje, gyvenimo ar lankymosi užsienyje faktai ir kita. Bet istorikų bendrijos ir atskirų jos narių padėtį lėmė ne tiek jų biografiniai duomenys, kiek lojalumas režimui, sugebėjimai prisitaikyti. Daugumai buvo sudaryta galimybė „persiorientuoti“, palyginti atlaidžiai žiūrėta į daugelio „nuodėmes“. Kita vertus, visi žymesnieji istorikai turėjo naujam režimui atiduoti savotišką duoklę.

Griežčiausiai pasielgta su VDU ir VU istorikais. Teologijos-filosofijos fakulteto dėstytojai paprasčiausiai buvo atleisti iš darbo. Bet krikščioniui demokratui istorikui Z. Ivinskiui leista įsidarbinti VU Ekonomikos fakultete, vadovauti LMA skyriui. 1940 m. rugsėjo 15 d. iš VU Lietuvos istorijos katedros vyresniojo asistento pareigų buvo atleistas A. Šapoka. Jis buvo laikomas „Lietuvos istorijos“ autoriumi, kaltu dėl jo patriotinės dvasios, be to, jam buvo prikišami ryšiai su Lietuvių tautininkų partija. ŠLK neleido jam užimti jokie etato Lituanistikos institute, bet netrukdė dėstyti Kauno aukštojoje technikos mokykloje, įsidarbinti „Lietuviškosios enciklopedijos“ redakcijoje. Kita vertus, į Sibirą buvo išstremtas jo tėvas, brolis su šeima⁵⁰. Šie prieštaringi pavyzdžiai akivaizdžiai rodo istorikų padėties tragizmą ir nepastovumą.

Dėl jaunimo auklėjamojo darbo labiausiai buvo kontroliuojama HMF IS profesūra. ŠLK skyrė mokslo personalo narius (nepatvirtintas M. Vorobjovas), tikrino paskaitų turinį, skyrė pensijas (negavo I. Lappo). NKVD agentai šnipinėjo,

šantažavo (J. Jakštą, L. Karsaviną), tardė (I. Jonyną). Nebuvo ramybės nei per paskaitas, nei per pertraukas, nebuvo jos nė gatvėje⁵¹.

Išliko daugelis anketų, kurias 1940 m. gruodžio mėnesį užpildė VU mokslo personalas. Daugelis istorikų pažymėjo, kad jie nedalyvavo jokių partijų veikloje, siekė parodyti ryšius su socialistinės pakraipos organizacijomis. Kiekvienas iš jų bandė apeiti ar sušvelninti, jų manymu, pavojingas savo biografijos detales. L. Karsavinas, rašydamas apie savo ištrėmimą iš Sovietų Sąjungos, nurodė, kad kaltu savęs nelaiko. A. Vasiliauskas įrodinėjo, kad nutraukė ryšius su religija. J. Matusas, autobiografijoje ir anketoje atsakydamas į klausimą, kuo dar, be specialybės dalykų, domisi, atsakė: „LTSR istorijos gilesnis, naujais pagrindais pažinimas ir pertyrimas“. Dėl buvimo užsienyje parašė: „Nors buvo siūlyta, nevažiavau į Šveicariją mokintis, nes iš viso nedaug vertinu Vak. Europą (...) Mano idealas reformuoti LTSR mokslą“⁵². Vadinasi, istorikai puikiai suprato padėtį, kurioje jie atsidūrė, visai bandė prie jos prisitaikyti.

Tam geriausiai tiko viešos paskaitos, publicistiniai rašiniai – tylėjimas buvo laikomas priešišku išraiška.

A. Janulaičio veikalas „Lietuva ir dabartinė Rusija“ (1925) nubraukė jo, pirmojo „Komunistų partijos manifesto“ vertėjo į lietuvių kalbą, nuopelnus. 1940 m. lapkričio 28 d. jis siūlė „Spaudos fondui“ perleisti savo knygelę apie F. Engelsą jo 120-ųjų gimimo metinių proga. Netiesiogiai lojalumą sovietų valdžiai parodė kritikuodamas antilietuvišką, dvarininkišką Vokietijos ir Sovietų Sąjungos užimtos Lenkijos valstybės politiką. Kita vertus, tokie teiginiai galėjo atspindėti ir jo įsitikinimus⁵³. Nors buvo atleistas iš Teisės mokslų fakulteto dekano pareigų, tačiau su K. Jablonskiu tapo LMA tikraisiais nariais – akademikais.

Tarp kūjo ir priekalo atsidūrė žymiausias jaunosios kartos istorikas Z. Ivinskis. Nuo 1940 m. liepos 8 d. – „XX amžiaus“ vicedaktorius, nuo spalio 11 d. – neetatinis ūkio istorijos lektorius Politinės ekonomijos katedroje, nuo 1941 m. sausio 4 d. – docentas valandininkas. Profesoriaus vardo jam ŠLK vis dėlto nepripažino. Viešoji duoklė naujajai valdžiai buvo pora straipsnelių 1940 m. rugpjūčio mėnesį „XX amžiuje“, paskaita apie „Spalio mėnesio revoliuciją ir jos istorinę reikšmę“. Z. Ivinskis sugebėjo išsaugoti savyje rezistencinę dvasią ir 1941 m. įsitraukė į pasipriešinimo sąjūdį⁵⁴.

A. Vasiliauskas, kritiškai nusiteikęs Sovietų Sąjungos ir jos istorijos mokslo atžvilgiu, savo rašinyje iškėlė Raudonosios armijos galybę⁵⁵.

Panašias paskaitas turėjo perskaityti daugelis istorikų. Pavyzdžiui, A. Janulaičiui buvo pavesta 1941 m. vasario 12 d. rusiškai papasakoti apie „Istoriją darbo žmonių kovos už savo išsilaisvinimą Pabaltijo šalyse“. Ši paskaita įėjo „į u-to ruošiamų paskaitų ciklą, kuriame dalyvauja visi u-to mokslo personalo nariai“⁵⁶.

Apskritai Lietuvos istorikų bendrija 1940–1941 m. išvengė tiesioginių represijų (trėmimų, auکو), tačiau patyrė ideologinį terorą, didelius mokslinio ir pedagoginio darbo suvaržymus. Masinių trėmimų metu į Sibirą buvo išvežti daugelio giminaičiai. Ypač slogiai turėjo jaustis atleistieji ir ilgą laiką neturėję darbo istorikai.

Istorikų darbai

Mokslinio darbo sąlygos 1940–1941 m. buvo labai nepalankios. Istorijos mokslo institucijas drebino nuolatinės reorganizacijos, archyvai buvo perduoti Vidaus reikalų liaudies komisariatui. Buvo naikinamos arba išimamos iš bibliotekų lietuvių istorikų knygos, ypač nagrinėjančios Katalikų bažnyčios istoriją.

Spaudą užliejo pseudoistorinė rašliava, šlovinanti marksizmą-leninizmą, komunistų partiją, komjaunimą, Sovietų Sąjungos praeitį. Lietuvos istorijai tebuvo skiriama vos ne vos 20% pozicijų. Iš 435 periodikos straipsnių – tik 47 apie laikotarpį iki 1917 metų. Ir tie dažniausiai diletantiški rašiniai apie baudžiavą, žydų padėtį, kovą su caro valdžia. Visai stengiamasi iškelti 1905–1907 ir 1917 m. revoliucijų įtaką Lietuvai, ypač tariamą kovą už sovietų valdžią, labai tamsiomis spalvomis piešiama nepriklausomybės laikotarpio istorija⁵⁷. Šitai buvo siekiama parodyti, kad lietuvių tautos istorinė raida dėsningai atvedė į Sovietų Sąjungą.

Šioje rašinių jūroje labai nedaug Lietuvos istorikų darbų. Jų nepaprastai sumažėjo, nors kai kurie mokslininkai dirbo intensyviai. Pavyzdžiui, Z. Ivinskio užrašų knygelėje pažymėta, kad jis nuo 1940 m. birželio iki 1941 m. birželio parašė 15 straipsnių, atidavė spaudai penkių stambesnių studijų rankraščius⁵⁸.

Svarbesni veikalai iš esmės buvo baigti anksčiau, dar prieš okupaciją, tad neturi sovietizmo apraiškų⁵⁹. To nematyti ir daugelyje mažesnių studijų⁶⁰. Tačiau keliuose straipsniuose pasitelkta marksistinė terminija, propaguojama socialinių ekonominių formacijų teorija, pagaliau konspektiškai dėstoma Lietuvos istorijos mokslo tolesnės sovietizacijos programa⁶¹. Pavyzdžiui, V. Trumpa, nors ir kairiųjų įsitikinimų žmogus, niekada nebuvo marksizmo ar Sovietų Sąjungos gerbėjas, juo labiau toks nebuvo J. Matusas, ir Amerikoje nenutraukęs pastoracinės veiklos. Vienam reikėjo atpirkti bendradarbiavimą „Lietuvos Aide“, straipsnius apie 1655–1661 m. Maskvos okupuotą Vilnių, kitam – nuplauti vadinamąją kunigystės dėmę, užtušuoti aktyvią veiklą Šaulių sąjungoje.

Kaip matome, 1940–1941 m. buvo reorganizuojamos Lietuvos istorijos mokslo institucijos, atleidžiami iš darbo sovietų valdžiai neįtikę istorikai, kai kurių jų darbuose atsirado istorinio materializmo teiginių, tačiau tai buvo tik pradinis sovietizacijos etapas, nutrūkęs dėl prasidėjusio karo. Kai kurios istorijos mokslo įstaigos, pavyzdžiui, Istorijos institutas, sugebėjo išvengti totalinės

kontrolės ir išleido vertingų darbų. Kokios naujos sovietizacijos pinklės laukė Lietuvos istorijos mokslo, parodė jau pokario įvykiai.

¹Bakonis E. Lietuvos istorijos draugija (1929–1940 metais) // Mūsų praeitis. 1990. Nr. 1. P. 4–18; Ragauskas A. VDU mokslininkai istorijos mokslo kongresuose 1918–1940 m. // Vytauto Didžiojo Universiteto ir Lietuvių Katalikų Mokslų Akademijos 70-metis. K., 1993. P. 169–184.

²Biržiška M. Vilniaus universitetas 1940/41 m. Memmingen, 1948. P. 57; Jakštas J. Mano istorijos mokslo kelias. V., 1992. P. 31–33.

³Vilniaus universiteto istorija 1940–1979. V., 1979. P. 17; Lietuvos universitetas 1579–1803–1922. Red. P. Čepėnas. Chicago, 1972. P. 411; Vytauto Didžiojo Universiteto ir Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos 70-metis. K., 1993. P. 65–74 ir 109–113; Vilniaus universiteto istorija 1579–1994. V., 1994. P. 247–256.

⁴Liekis A. Lietuvos TSR Mokslų Akademijos įkūrimas ir veikla 1941 metais // Lietuvos istorijos metraštis (toliau – LIM). 1987 m. V., 1988. P. 64–78; Merkys V. Istorikas Ignas Jonynas // Jonynas I. Istorijos baruose. V., 1984. P. 28; Merkys V. Konstantinas Jablonskis. K., 1991. P. 93–96.

⁵Jakštas J. Min. veik. P. 31.

⁶Biržiška M. Min. veik. P. 57; VU senato 1941 04 11 pasitarimo su prof. A. Novikovu protokolai // VUB RS. F. 98–VU 52 (lapai nenumeruoti); VU HMF Tarybos 1941 02 21, 04 24 posėdžių protokolai Nr. 10, 13 // Ten pat. F. 98–VU 1. L. 47, 58–59.

⁷HMF katedrų ir etatų 1940 08 01, 08 29 pakeitimo projektai // MAB RS. F. 267. B. 2709. L. 22–24; LVA. F. R–762. Ap. 1. B. 19. L. 21; VU biudžeto komisijos 1940 09 05 nutarimas dėl etatų pakeitimo // Ten pat. L. 42, 70 ir kt.

⁸HMF Tarybos 1940 09, 10 11 posėdžių protokolai Nr. 20, 9 // VUB RS. F. 98–VU 1. L. 25, 32; VU rektorius 1940 09 24 įsakymas // Ten pat. F. 98–VU 14. L. 41; Plačiau apie P. Čepėno paskyrimą, žr. ten pat. F. 161–8. L. 1; LVA. F. R–762. Ap. 1. B. 6. L. 1–2; F. R–856. Ap. 1. B. 40. L. 6; B. 323. L. 349–414.

⁹HMF Tarybos 1941 02 22 posėdžio protokolai Nr. 11 // VUB RS. F. 98–VU 1. L. 53; Plačiau apie B. Untulio paskyrimą, žr. LVA. F. R–856. Ap. 1. B. 75. B. 323. L. 322, 306, 310; B. 40. L. 39; F. R–762. Ap. 1. B. 6. L. 489.

¹⁰HMF Tarybos 1941 02 22 posėdžio protokolai Nr. 11 // VUB RS. F. 98–VU 1. L. 66–67.

¹¹HMF Tarybos 1940 09 20, 10 11 posėdžių protokolai Nr. 6, 7 // Ten pat. L. 25, 32. Plačiau apie A. Vasiliausko paskyrimą, žr. LVA. F. R–856. Ap. 1. B. 323. L. 417; B. 40. L. 5;

¹²HMF Tarybos 1941 02 22, 06 20 posėdžių protokolai Nr. 11 ir 15 // VUB RS. F. 98–VU 1. L. 66–68. Plačiau apie K. Avižonio paskyrimą, žr. LVA. F. R–856. Ap. 1. B. 40. L. 5; VUB RS. F. 98–VU 14. L. 71; Puzinas J. Vieneri metai be Konstantino Avižonio // Darbininkas. 1970 04 21; Apie J. Matuso paskyrimą, žr. LVA. F. R–856. Ap. 1. B. 323. L. 416; F. R–762. Ap. 2. B. 204; L. 8, VUB RS. F. 98–VU 14. L. 85, 93–94; I. Jonyno 1941 05 20 raštas HMF Tarybai // LVA. F. R–856. Ap. 1. B. 323. L. 249.

¹³J. Puzino 1941 04 03 raštas HMF ir kt. // LVA. F. R–856. Ap. 1. B. 323. L. 311–312; F. R–762. Ap. 1. B. 6. L. 440. Apie A. Mikėnaitės paskyrimą, žr. VUB RS. F. 98–VU 1. L. 32, F. 98–VU 14. L. 71; LVA. F. R–856. Ap. 1. B. 40. L. 7.

¹⁴Apie nesėkmingą M. Vorobjovo paskyrimo bylą, žr. LVA. F. R–762. Ap. 1. B. 6. L. 515–519; VUB RS. F. 98–VU 1. L. 37.

¹⁵Susirašinėjimas dėl L. Karsavino paskyrimo // LVA. F. R–762. Ap. 1. B. 6. L. 512–513.

¹⁶A. Voldemaro sekimo byla // Valstybės saugumo komiteto archyvas. B. 4491. T. 1–2; Plg. Daukša-Paškevičius Albinas // LTE. 1977. T. 2. P. 592.

¹⁷Apie M. Gaidukaitės paskyrimą, žr. LVA. F. R–762. Ap. 1. B. 6. L. 480–483; F. R–856. Ap. 1. B. 323. L. 319, B. 619. L. 315.

¹⁸VU 1940/41 mokslo metų tvarkaraščiai. V., 1940; Apie I. Jonyno, K. Jablonskio pareigas, žr. LVA. F. R–856. Ap. 1. B. 27. L. 560, B. 126 (lapai nenumeruoti); B. 327. L. 624; B. 323. L. 168–169; B. 126. L. 341; VUB RS. F. 98–VU 1. L. 40.

¹⁹Skelbimai 1941 03 16, 05 31 apie įvyksiančias paskaitas // LVA. F. 631. Ap. 23. B. 3. L. 225; F. R–856. Ap. 1. B. 618.

²⁰Pakeitimų projektas, švietimo liaudies komisaro J. Žiugždos įsakymo nuorašas // Ten pat. F. R–762. Ap. 1. B. 5. L. 9, 13, 19; F. R–856. Ap. 1. B. 40. L. 19, 32, B. 323. L. 386–388; VU rektoriaus 1941 01 03 aktas // VUB RS. F. 98–VU 14. L. 85–87.

²¹LVA. F. R–856. Ap. 1. B. 126. L. 482.

²²HMF Tarybos 1940 09 20, 12 06, 1941 02 21 posėdžių protokolai Nr. 6, 9, 10 // VUB RS. F. 98–VU 1. L. 26, 40–41, 43–44, 47; HMF dekanų 1941 03 06 prašymas dėl A. Vasiliausko // LVA. F. R–856. B. 323. L. 339.

²³VU rektoriaus 1940 12 10 raštas apie būsimus mokslų kandidatus // Ten pat. F. R–762. Ap. 1. B. 6. L. 344, 346.

²⁴HMF Tarybos 1940 09 22 posėdžio protokolas // VUB RS. F. 98–VU 1. L. 29, 34, 37; J a k š t a s J. Min. veik. P. 31–32.

²⁵Vilniaus universiteto 1940/41 mokslo metų tvarkaraščiai. V., 1940. P. 30–32.

²⁶Ten pat. P. 40–43.

²⁷1940/41 mokslo metų Lietuvos proistorės programa. Sud. prof. dr. J. Puzinas. V., 1940; 1940/41 mokslo metų bendrosios archeologijos programa. Pirmą dalis. Sud. prof. dr. J. Puzinas. V., 1940; 1940/41 mokslo metų Graikų istorijos programa. Sud. prof. L. Karsavinas. V., 1940; 1940/41 mokslo metų viduramžių feodalizmo programa. Sud. vyr. dėst. dr. J. Jakštas. V., 1940; 1940/41 mokslo metų heraldikos, diplomatikos, sfragistikos, lotynų ir vokiečių kalbų paleografijos programos (keturi atskiri tekstai). Sud. vyr. dėst. A. Vasiliauskas. V., 1940; 1940/41 mokslo metų Lietuvos istorijos programa. Sud. prof. Ign. Jonynas. V., 1940; 1940/41 mokslo metų LTSR kultūros istorijos (iki XVI a. pabaigos) programa. Sud. doc. dr. J. Matusas. V., 1940.

²⁸Apie pastarųjų dviejų priėmimą į darbą, žr. VUB RS. F. 98–VU 14. L. 48–49, 57.

²⁹Z. Ivinskio paskaitų kurso mašinraštis // NMB RS. F. 29. B. 461. B. 107. L. 84; K r a s a u s k a s R. Zenonas Ivinskis // Aidai, 1968. Nr. 7. P. 291; 1940/41 mokslo metų TSRS tautų teisės ir valstybės istorijos programa. Sud. prof. A. Janulaitis. V., 1940. Rankraštis, žr. MAB RS. F. 267. B. 2711. L. 3–4; B. 2712. L. 1–41; 1940/41 mokslo metų Lietuvos valstybės ir teisės istorijos programa. Sud. prof. K. Jablonskis. V., 1940. Plačiau žr. MAB. F. 267. B. 2711. L. 1–6; F. 256. B. 577, B. 587. L. 1–6; B. 588; J a b l o n s k i s K. Istorija ir jos šaltiniai. V., 1979. P. 153–203.

³⁰HMF Tarybos 1941 04 24 posėdžio protokolas Nr. 13 // VUB RS. F. 98–VU 1. L. 59; 1941/42 m. mokslo planų projektai // MAB RS. F. 12. B. 991. L. 1–4; F. 105. B. 25. L. 35–51.

³¹Teisės mokslų fakulteto dekanų 1941 05 29 raštas A. Janulaičiui // MAB RS. F. 267. B. 2706. L. 3.

³²J a k š t a s J. Min. veik. P. 32. Plg. LTE. 1981. T. 7. P. 16.

³³Dėl vadovėlių, žr. VUB RS. F. 98–VU 1. L. 53, 58–60; LVA. F. R–856. Ap. 1. B. 323. L. 327; VU 1940/41 m. numatytų išleisti veikalų sąrašas // Ten pat. F. R–762. Ap. 1. B. 454. L. 1–2; HMF dekanų 1941 06 12 raštas L. Karsavinui // VUB RS. F. 138. B. 9. L. 1.

³⁴Tiesa, 1940 08 31; Lietuvos istorijos katedros 1941 05 21, 28, 06 04 posėdžių protokolai // MAB RS. F. 105. B. 25. L. 54–56; HMF dekanų raštas (be datos) I. Jonynui // LVA. F. R–856. Ap. 1. B. 323. L. 79.

³⁵VU senato 1941 04 11 pasitarimo su prof. D. Novikovu protokolas // VUB RS. F. 98–VU 52 (lapai nenumeruoti).

³⁶T r u m p a V. Lietuvos istorijos skyrius // Lietuvos praeitis. Red. J. Stakauskas. 1940. T. 1. Sąs. 1. P. 347–350; Lituaništos instituto Istorijos skyriaus 1941 04 25 perdavimo aktas // Lietuvos Mokslų Akademijos archyvas (toliau – LMAA). F. 1. Ap. 1. B. 12. L. 10.

³⁷ Apie vadovybės paskyrimą, žr. LMAA. F. 1. Ap. 1. B. 12. L. 7–8, 42–46, 50–52, B. 6. L. 1; MAB RS. F. 105. B. 596. L. 9.

³⁸ LMA prezidento V. Krėvės-Mickevičiaus 1941 05 04 įsakymas // LMAA. F. 1. Ap. 1. B. 12. L. 47–51, B. 1. L. 53–54; J. Stakausko 1941 11 19 autobiografija // MAB RS. F. 267. B. 2727. L. 4–5.

³⁹ Istorijos instituto 1941–42 m. etatų ir sąmatų projektai // LMAA. F. 1. Ap. 1. B. 12. L. 21, 23–24, 39–40, B. 6. L. 3; MAB RS. F. 267. B. 2725. L. 1, F. 205. B. 196. L. 1.

⁴⁰ LMAA. F. 1. Ap. 1. B. 3. L. 3, B. 12. L. 5–6, 29–34, 75; ŠLK Turtui tvarkyti komisijos 1941 01 14, 01 13 posėdžių protokolai Nr. 14, 15 // LVA. F. R–762. Ap. 1. B. 811. L. 69, 67; Liaudies kultūros fondo 1941 01 11, 05 05 posėdžių protokolai Nr. 2, 3 // Ten pat. L. 17–18, 11–12.

⁴¹ Istorijos skyriaus Tarybos 1940 11 13 posėdžio protokolai Nr. 19 // MAB RS. F. 105. B. 596. L. 15; K. Jablonskio 1941 06 16 atsiliepimas apie H. Lovmianskio darbą, susirašinėjimas // LMAA. F. 1. B. 13. L. 70, 59–61.

⁴² 1940 11 13 posėdžio protokolai Nr. 19 // MAB RS. F. 105. B. 596. L. 15; Plano paaiškinimai // Ten pat. L. 2.

⁴³ Istorijos instituto 1941 05 21 posėdžio protokolai // MAB RS. F. 205. B. 196. L. 2–2v; Istorijos instituto darbo planai, jų papildymai // Ten pat. F. 105. B. 596. L. 16, F. 12. B. 3471. L. 14; LMAA. F. 1. Ap. 1. B. 12. L. 79–84; A. Vasiliausko pranešimas. 1941 m. antroji pusė? // MAB RS. F. 205. B. 1. L. 3.

⁴⁴ Lituaniškosios literatūros instituto 1941 m. spaudos planas. Nuorašas // LMAA. F. 1. Ap. 1. B. 13. L. 7 ir kt.; Istorijos instituto 1942 m. darbų planas // Ten pat. B. 12. L. 85.

⁴⁵ Virbalio muitinės viršininko 1940 11 03 raštas Lituaniškosios literatūros institutui, Kybartų muitinėje sulaikytų knygų sąrašas // LVA. F. R–762. Ap. 1. B. 24. L. 479, 482. Tolesnį susirašinėjimą žr. ten pat. L. 475–477, 480–481, F. 631. Ap. 23. B. 5. L. 103.

⁴⁶ VU bibliotekos vedėjo 1941 01 16 raštas VU rektoriui, leidinių sąrašas // Ten pat. F. R–762. Ap. 1. B. 24. L. 102–103, 105, 109–110, 113–114.

⁴⁷ Pavyzdžiui, Z. Ivinskio 1940 m. liepos mėnesį pirktų knygų sąrašė įrašyta: „SSRS istorija“ (rusų k.), „Komunistų partijos istorija“ (vokiečių k.), K. Markso raštai (2 t., vokiečių k.) // NMB RS. F. 29. B. 1711. L. 26; VU administracijos-ūkio viršininko 1940 12 18 raštas VU bibliotekos direktoriui // LVA. F. R–856. Ap. 1. B. 27. L. 436.

⁴⁸ Sovietų Sąjungos mokslo įstaigų susirašinėjimas su Lietuvos istorijos mokslo institucijomis // LMAA. F. 1. Ap. 1. B. 12. L. 13–14a, 37, 41, 61–67; LVA. F. R–856. Ap. 1. B. 126. L. 583. B. 416. L. 52; MAB RS. F. 267. B. 418. L. 1. B. 2715. L. 9, F. 105. B. 596. L. 15, 19.

⁴⁹ R a g a u s k a s A. Min. str. P. 184; LVA. F. R–762. Ap. 1. B. 6. L. 197; Prawda Wileńska; 1941. 1 Kwietnia.

⁵⁰ VU rektorius 1940 10 15 aktas // VUB RS. F. 98–VU 14. L. 50. Žr. plačiau: LVA. F. R–762. Ap. 1. B. 28. L. 16–17, 26; J a k š t a s J. A. kolega A. Šapoką menant // Draugas. 1961 03 25; S u ž i e d ė l i s S. Knygos autorius // Š a p o k a A. Senasis Vilnius. Brooklyn, 1963. P. 286–290; I v i n s k i s Z. Adolfo Šapokos darbai Lietuvos istorijos srityje // Aidai. 1961. Nr. 6. P. 237; Š a p o k a A. Alg. Šapokų šeimos odisėja // Kultūros barai. 1989. Nr. 8. P. 56–58.

⁵¹ R a g a u s k a s A. Istorikas Ivanas Lappo (1869–1944) ir Lietuva // LIM. 1993 metai. V., 1994. P. 81–91; J a k š t a s J. Religinė-filosofinė istorija // Aidai. 1956. Nr. 10. P. 468; D a u g i r d a i t ė S r u o g i e n ė V. Profesorius Ignas Jonynas // Aidai, 1957. Nr. 3. P. 132.

⁵² J. Jakšto, P. Čepėno, A. Vasiliausko, I. Jonyno, A. Janulaičio, J. Puzino, K. Avižonio, K. Jablonskio, J. Matuso, L. Karsavino, B. Untulio anketos, autobiografijos, asmens lapeliai // LVA. F. R–856. Ap. 1. B. 63, B. 66. L. 50–51, L. 33–34. B. 67, B. 72. L. 31–32. B. 62; F. R–762. Ap. 2. B. 204; F. R–856. Ap. 1. B. 70. L. 25–26. B. 68. L. 14–15. B. 21. L. 46.

⁵³ Prof. Augustinas Janulaitis // Europos Lietuvis. 1978 04 11; J a n u l a i t i s A. Svajonės apie galybę // Lietuvos Aidas. 1940 06 21; MAB RS. F. 267. B. 2782. L. 2. B. 1139. L. 1–2.

⁵⁴ Z. Ivinskio darbo reikalai // LVA. F. 631. Ap. 23. B. 23. L. 17; F. 391. Ap. 7. B. 11947. L. 3; F. R–856. Ap. 1. B. 40. L. 2, 28. B. 27. L. 89; NMB RS. F. 29. B. 1093 (lapai nenumeruoti); VUB RS.

F. 98–VU 60. L. 105–109; I v i n s k i s Z. Lietuvos valstietis ir žemė amžių perspektyvoje. Mintys naująją žemės reformą pradedant // XX amžius. 1940 07 01; I v i n s k i s Z. Po šiaudine pastoge. Žvilgsnis į Lietuvos valstietį istorinėje perspektyvoje // Ten pat, 07 14; Spalio mėnesio revoliucija ir jos istorinė reikšmė. Paskaitos rankraštis (1940 10 06) // NMB RS. F. 29. B. 904.

⁵⁵[V a s i l i a u s k a s A.] Paskaita apie istorijos dėstymą mokyklose // MAB RS. F. 205. B. 193. L. 1–5. Plg. paskaitą apie Raudonąją armiją. Rankraštis, be datos // Ten pat. F. 12. B. 991. L. 5–6.

⁵⁶Teisės mokslų fakulteto dekanas 1941 02 (?) raštas A. Janulaičiui // Ten pat. F. 267. B. 2715. L. 6.

⁵⁷Lietuvos TSR žurnalų ir laikraščių straipsniai. 1940–1941. Valstybinė suvestinė bibliografija. V., 1958. P. 70–102; Lietuvos TSR spauda. Valstybinė suvestinė bibliografija. 1940–1955. V., 1962. T. 1. Kn. 1. P. 67–86.

⁵⁸Įrašai Z. Ivinskio užrašų knygelėje // NMB. F. 29. B. 107. L. 83–85.

⁵⁹Lietuviškoji enciklopedija. V.–K., 1941; I v i n s k i s Z., B o r o v s k i s J. Trakų salos pilis. Jos praeitis ir dabartinė būklė. K., 1941; Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus metraštis. K., 1941. T. 1; Lietuvos praeitis. Red. J. Stakauskas. 1941. T. 1. Šąs. 2; J a b l o n s k i s K. Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje. K., 1941. D. 1: Tekstai.

⁶⁰A. Janulaičio, A. Platerio, I. Lappo straipsniai apie Lietuvos statutus // Teisė. 1940. Nr. 52; S u ž i e d ė l i s S. Sava teisė geriausia. Prieš šimtą metų nustojo veikęs Lietuvos Statutas // XX amžius. 1940 06 25; I v i n s k i s Z. Nuo Krėvos ligi krikšto // Trimitas. 1940. Nr. 25. P. 610–625; M a t u s a s J. Lietuvių kalbos nuotrupos istorijos šaltiniuose // Gimtoji kalba. 1940. Nr. 9–10. P. 123–128; M a t u s a s J. Lietuvių liaudies muzika // Kultūra. 1941. Nr. 3. P. 203–206; J o n y n a s I. Haidamakai // Ten pat. Nr. 2. P. 116–119.

⁶¹H o l u b o v i č i e n ė E., H o l u b o v i č i u s V., J a b l o n s k y t ė R. Seniausias Vilnius kasinėjimų šviesoje // Vilniaus balsas. 1940 12 22; G e n i u š a s J. Istorijos dėstymas socialistinėje mokykloje // Mokykla ir gyvenimas. 1940. Nr. 8. P. 260–267; T r u m p a V. Istorija mokykloje // Ten pat. 1941. Nr. 2. P. 49–54; T r u m p a V. Revoliuciniai sąjūdžiai XIV a. Europoje // Ten pat. Nr. 16. P. 695–703; T r u m p a V. Egipto revoliucija prieš 4000 metų // Kultūra. 1941. Nr. 2. P. 126–134; M a t u s a s J. Kada lietuvių krašte atsirado baudžiava // Tarybų Lietuva. 1941 05 05; M a t u s a s J. Tarybų Lietuvos istorikų uždaviniai // Ten pat. 05 15.

Gauta 1995 m. balandžio mėn.

Summary

AIVARAS RAGAUSKAS

SOVIETIZATION OF LITHUANIAN HISTORICAL SCIENCE IN 1941–1941

The reorganization of the main historical science institutes and farther activities, contacts with Soviet scientific institutions, relationships between historians and authority, also historiography is being analysed in the article.

Mainly suffered History department (Faculty of the humanities) of Vilnius university. Famous historian A. Šapoka became an unemployed, were replaced curriculums, scientific degrees. Some autonomy saved Institute of history (Academy of sciences), but first of all investigated problems of social-economical history.

Because of war disordered international relations were closed. Integration to the Soviet historiography was begun. Scientific production catastrophic had reduced. In spite of all only some studies can be seen soviet-marxist conception.

Sovietization interrupted by soviet-nazi war and completed in post-war period.